

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

**ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА
НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ**

Збірник наукових праць

Випуск 27

Харків 2011

Збірник включено до переліку фахових видань згідно з Постановою президії ВАК України від 10 лютого 2010 року №1-05/1

ББК 74.00

Т33

Редакційна колегія

Троцько А.В. — член-кореспондент АПН України, д-р пед. наук, проф., Заслужений працівник народної освіти України, проректор з навчальної роботи, зав. кафедри історії педагогіки та порівняльної педагогіки ХНПУ імені Г.С. Сковороди;

Воскресенська Н.О. — канд. пед. наук, проф. каф. теорії та методик викладання філологічних дисциплін у початковій школі ХНПУ імені Г.С. Сковороди;

Дорошенко С.І. — д-р філол. наук, проф. каф. української мови ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Заслужений діяч науки і техніки України;

Золотухіна С.Т. — д-р пед. наук, проф., зав. кафедри загальної педагогіки ХНПУ імені Г.С. Сковороди;

Плиско К.М. — д-р пед. наук, проф. каф. української мови ХНПУ імені Г.С. Сковороди;

Силаєв О.С. — д-р філол. наук, проф. каф. російської і світової літератури ХНПУ імені Г.С. Сковороди;

Якушко П.М. — канд. пед. наук, проф. каф. методики початкового навчання та дошкільного виховання ХНПУ імені Г.С. Сковороди;

Затверджено вченою радою

Харківського національного педагогічного університету

імені Г.С. Сковороди

протокол № 7 від 25.01.11 р.

Свідоцтво

про державну реєстрацію серія КВ № 15540-4012 ПР від 13.07.09 р.

Засновник:

Харківський національний педагогічний університет

імені Г.С. Сковороди

Теорія та методика навчання та виховання: Збірник наукових праць / за редакцією член-кор. НАПН України А.В. Троцько. — Харків, 2011. — Вип. 27. — 200 с.

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та методики навчання та виховання у вищому навчальному закладі й загальноосвітній школі.

Для наукових працівників, викладачів і студентів.

© Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, 2011

Сегеда Н.А. Закономірності постдипломної професійної освіти викладача музичного мистецтва.....	130
Стадвік О.В. Розвиток мотиваційної сфери співробітників ДАІ як умова їхньої адаптації до професійної діяльності.....	140
Танько Т.П. Емоційна культура дітей молодшого шкільного віку в педагогічній думці В.О. Сухомлинського	146
Ткаченко Л.П. Етапи становлення риторики в Україні	152
Ткаченко Т.В. Сутність самостійної роботи у класі постановки голосу у процесі професійної підготовки вчителя музики.....	162
Тягнирядно Є.В. Формування риторичної культури особистості правників	169
Чижикова О.В. Творчість як невід’ємна складова частина особистості майбутнього правознавця	176
Шипенко В.О. Гуманізація інформаційних технологій як умова формування мотивації до навчальної діяльності молодших школярів	182
Яцивіна Н.О., Стяглик Н.І. Складові професійної педагогічної компетентності майбутнього вчителя.....	190

ЛІТЕРАТУРА

1. Подготовка студентов к патристическому воспитанию школьников: межвузовский сборник науч. Трудов. – Смоленск СГПИ им. К.Маркса, 1986. – 124 с.
2. Георгиева Т.С. Высшая школа США на современном этапе : Моногр. / Т. С. Георгиева. -М. : Высш. шк., 1989. – 144 с.
3. Веселова В. В. Менталитет американского общества и гуманистическая парадигма образования и воспитания / В. В. Веселова // Педагогика. – 1999. – №8. – С.91-100.
4. Іванюк І. Ціннісні орієнтації у світлі концепцій інтеркультурної освіти / І. Іванюк // Шлях освіти. – 1997. – №1. – С.26-27.
5. Малькова З. А. Актуализация проблем воспитания в США / З. А. Малькова // Педагогика. – 2000. – №7. – С.79-89.

УДК 371.4.(075.32)

Н.А. Сегеда

ЗАКОНОМІРНОСТІ ПОСТДИПЛОМНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ВИКЛАДАЧА МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА

На основі огляду закономірностей, які існують в науковій рефлексії взаємозв'язків особистості і професії, пропонуються визначені автором атрибутивні й об'єктивні закономірності постдипломної професійної освіти для втілення в освітню реальність концепції педагогічного геному професійного розвитку викладача музичного мистецтва.

Ключові слова: закономірності, взаємозв'язок, постдипломна професійна освіта, освітня реальність, професійний розвиток, професійне зростання, викладач музичного мистецтва.

На основе рассмотрения закономерностей, которые существуют в научной рефлексии взаимосвязей личности и профессии, предлагаются определенные автором атрибутивные и объективные закономерности постдипломного профессионального образования для реализации в образовательной реальности концепции педагогического генома профессионального развития преподавателя музыкального искусства.

Ключевые слова: закономерности, взаимосвязь, постдипломное профессиональное образование, образовательная реальность, профессиональное развитие, профессиональный рост, преподаватель музыкального искусства.

Based on a overview patterns that exist in the scientific reflection relationship personality and profession, proposes an author attribute and objective patterns post-graduate professional education to the educational reality the concept of teacher professional development teachers genome.

Keywords: patterns, relationships, education, vocational training, professional development, career development, art.

Постановка проблеми. Виокремлення закономірностей є результатом пошуку певного порядку, визначеності, що виявляється у віднайденні концептуального каркасу детермінізму. І. Я. Лернер наголошував на тому, що «там, де немає виявлених закономірностей, важко говорити про науку» [7, с.3]. Поліпарадигмальна сутність постдипломної професійної освіти викладача музичного мистецтва та її людино-і культуротворчі функції можуть бути культуровідповідно втілені в систему безперервної педагогічної освіти за умови опанування її взаємозв'язків з освітньою реальністю професійної діяльності і професійним зростанням викладача музичного мистецтва.

У сучасній науковій рефлексії дидактичних процесів пропонується багато моделей, в яких обґрунтовуються закономірності навчального процесу у вищій освіті [3], [6], [7], [10], [12], [15]. Проте, методологічні підходи до постдипломної професійної освіти викладача музичного мистецтва (ПДПО ВММ) не конкретизовано у спосіб відпрацювання закономірностей і принципів, які можна розглядати певним керівництвом до практичної діяльності, що й складає **проблему** теоретичного забезпечення ефективного функціонування цілісної системи безперервної педагогічної освіти в її особистісній конотації.

Аналіз вивчення проблеми. Питання педагогічних законів і закономірностей в сучасній науковій літературі знайшло відбиття у працях Ю. Бабанського, В. Гершунського, В. Загвязинського, В. Краєвського, І. Лернера, М. Скаткіна, С. Смирнова, П. Підласого, М. Фіцули, О. Мороза, В. Ортинського, Т. Смирнкової та інших, проте, наявне знання змісту цих процесуальних категорій залишається без обґрунтування засад диференціації, яка зумовлює оптимальність їх застосування в освітній практиці.

Мета нашого дослідження полягає у виокремленні з відомих закономірностей таких, що окреслюють межі взаємозв'язків заявлених категорій і віднайденні тих, що відбивають специфіку взаємозв'язків постдипломної професійної освіти викладача музичного мистецтва як засобу і способу його професійного зростання.

Виклад нового матеріалу. Серед багатьох класифікацій педагогічних закономірностей ми звертаємо увагу на специфічні закономірності особистісно орієнтованої освіти гіпотетично, висловлені В. Серіковим: за особистісно-орієнтованої освіти

елементом проектування стає не фрагмент матеріалу, а подія в житті особистості, яка утворює для неї цілісний життєвий досвід, де знання – частина його; проектування навчання є спільною діяльністю учня і вчителя, в якій діалог є способом життєдіяльності суб'єктів в освіті; між змістовним і процесуальним аспектами навчання зникає принциповий поділ і процес стає джерелом особистісного досвіду; навчання втрачає традиційні для нього риси штучності і зовнішньої регламентації і наближається до природної життєдіяльності людини; взаємодія учасників навчальної діяльності втрачає формальність і функціоналізм і набуває рис міжособистісного, міжсуб'єктного спілкування, тому педагог востребований як особистість, а не як функціонер, оскільки його внутрішній особистісний світ стає частиною змісту освіти; розвиток «Я» йде через «своє інше», через діалог, у якому засвоюється не фрагмент цілісної життєдіяльності, а сама ця цілісність [12, с. 40-41].

Закономірності гуманізації освіти в контексті іншої спрямованості на створення умов для розвитку і професійного становлення особистості студента визначено С. А. Смирновим. Серед них пріоритет закріплено за орієнтацією освітнього процесу у вищій школі на розвиток особистості, суб'єкта своєї діяльності. Орієнтація на взаємодію студента з викладачем і навколишнім соціокультурним середовищем, на «зону найближчого розвитку» у процесі оволодіння базовою гуманітарною культурою; урахування досягнень загальнолюдської і національної культури є закономірним для зазначеного процесу [13].

Розуміння природи і рушійних сил розвитку вищої освіти в сучасному світі С. Д. Смирнов пов'язує з розглядом *стійких закономірностей, які безпосередньо впливають на сферу освіти в цілому, і на вищу зокрема*. До таких закономірностей (ототожнених автором із тенденціями) віднесено суспільно-політичні, науково-технічні і закономірності моральнісного порядку. Основні закономірності навчання, описані в теорії планомірного формування розумових дій, понять і навичок, зберігають своє значення на всіх рівнях навчання, вважає педагог-дослідник [14].

М. Фіцула здійснює класифікацію закономірностей за такими ознаками: загальні закономірності процесу навчання – закономірності взаємозв'язків мети навчання, змісту й управління процесом навчання, методів навчання і стимулювання, якості

навчання; об'єктивні закономірності процесу навчання — виховний і розвивальний характер навчання, ефективність реалізації закономірності виховного і розвивального характеру навчання зростає за умови врахування змісту мотиваційно-ціннісної сфери студента; кожен етап розвитку людської цивілізації потребує певного рівня вихованості й освіченості членів суспільства, на що спрямовується навчання; ефективність навчального процесу залежить від умов, у яких він відбувається, навчально-матеріальної бази; процес навчання залежить від реальних навчальних можливостей студентів тощо [15].

Знані методологи в основному обговорюють загальнопедагогічні закони, закономірності і принципи навчання, проте, звертаючись до педагогіки професійної освіти, відкритою залишається проблема закономірностей, тенденцій і принципів у цій галузі педагогічної науки, позаяк зазначені методологічні орієнтири в освітню практику вищої школи і післядипломну освіту або переносяться автоматично, не диференційовано, або взагалі оминаються увагою науковців. «У психолого-педагогічній літературі існує багато праць, присвячених законам і закономірностям теорії навчання у середній школі, але досліджень з вузівської дидактики набагато менше», — наголошував О. Г. Мороз [8, с.19].

Таким чином, ми можемо зробити висновки про те, що сучасні педагоги-дослідники закономірностей педагогічного процесу у вищій школі схильні до застосування диференціації і модельного підходу, що вказує на величезну різноманітність взаємозв'язків, представлених як процесуальними, так і сутнісними детермінантами елементів системи безперервної педагогічної освіти. З позицій мети і завдань нашого дослідження ми зауважимо, що гностична операція виокремлення закономірностей ПДПО ВММ являє собою творчий процес, що ґрунтується на науковому аналізі фахової літератури, власного і передового досвіду, наукової рефлексії і оперування аналогами професійного розвитку педагога й рівнем його забезпечення в системі безперервної педагогічної освіти. Тому цілком доречним є огляд існуючих закономірностей, тим чи іншим чином пов'язаних із предметом нашого дослідження на засадах міждисциплінарного підходу.

Предметна галузь професійної праці історично формується, фіксується або руйнується за такими принципами, які Є. Кли-

мов стотожнює з правилами або закономірностями: деструкція певної предметної галузі зумовлена недотриманням принципів задоволення потреб достатньо широкої спільноти людей; відсутність професіоналів є наслідком недотримання принципів постановки цілей, які можна реалізувати в близькому майбутньому; диференціація предметної галузі зі стихійним розподілом праці, перерозподілом професійно-трудова функцій викликана недотриманням принципу реального утворення сфери діяльності; відсутність реалізації принципу оптимізації на наукову раціональність спричиняє виштовхнення галузі зі складу гідних сфер діяльності; взаємовідповідність людини майбутньої професії встановлюється за рахунок удосконалення якостей людини і поліпшення предметного і соціального середовища, добору професії для людини або, навпаки, відбору людини для професії [3, с.256].

У дослідженні Я. Крушельницької розглядаються закономірності функціонування людського організму у процесі праці, активізація психічних функцій і властивостей особистості різних видах діяльності, закономірності активізації психічних процесів людини у трудовій діяльності, психофізіологічні закономірності формування трудових умінь і навичок, розкриваються суть працездатності, втоми і монотонності, їхні показники, динаміка, методи дослідження; особливості організації праці в системах «людина — машина» [5].

Питання взаємозв'язку навчання і розвитку у процесі опанування професійної діяльності розглянуто В. Шадриковим. Психологічна система для кожного виду діяльності, яку опановує людина, з'являється не одномоментно, а формується відповідно до закономірностей системогенезу, знання яких розкриває сутність навчання у процесі засвоєння професії. Психолог виокремив *рівневі закономірності формування інформаційної основи діяльності*. Він вважає, що зовнішньо виражений застій в опануванні професійної діяльності теж є творчим процесом, під час якого відбувається накопичення досвіду, що пов'язано з розвитком професійних здібностей і їхнього структурною організацією, яка зумовлює ефективність засвоєння діяльності [16, с. 114-115]. Процес опанування професійної діяльності треба організувати так, щоб вона мала розвивальний характер. Закономірності перетворення діяльності на спосіб реалізації можливос-

цей людини розкриваються через механізми розвитку діяльності і її індивідуації, для чого треба звернутись не до її результативних характеристик, а до трансформації її цілей і способів. Внаслідок вивчення закономірностей системогенезу діяльності науковець встановив закономірність в нерівномірності і гетерохронності зміни успішності діяльності і окремих дій у процесі професійного навчання, тобто наявність періодів нарощування успішності, періодів відносного застою і навіть регресу.

Л. Корнеєва наголошує на таких закономірностях розвитку особистості професіонала: в професійній діяльності зміни особистості відбуваються особливо інтенсивно, адже вона концентрує в собі основну активність суб'єкта; протягом усього професійного шляху відбувається динаміка професійно важливих якостей особистості; динаміка особистісних якостей професіонала суттєво пов'язана з віковим розвитком людини; професійне дозрівання є процесом, який триває усе життя; професійний шлях людини і його основні етапи нерозривно пов'язані з віковим розвитком і загальним становленням особистості; нормативні кризи дорослого життя нерозривно пов'язані з професійним розвитком; багаторічна участь людей у схожій праці часто супроводжується формуванням схожих особливостей особистості; не лише впливи зовнішнього світу, але й тенденції саморозвитку людини, потреби та її спрямованість на досягнення певного рівня самореалізації зумовлюють розвиток її особистості [4, с.74-84].

Пізнання закономірностей ПДПО ВММ є одним з найважливіших питань педагогічної теорії професійного розвитку і післядипломної педагогічної освіти як її важливого розділу. Сучасні дослідники професійного розвитку педагога не залишають поза увагою цього надзвичайно важливого питання. Зокрема, А. Маркова висунула пропозицію розглянути загальні психологічні закономірності професійного розвитку людини на рівні запропонованих загальних тенденції професійного становлення [8]. Авторка психологічних закономірностей вказує на гіпотетичний характер їхній виокремлення, але їх зміст ми враховуємо й у нашому дослідженні.

У системогенетичній концепції професійного становлення людини Ю. Поваренков сформулював положення про те, що закономірними для процесу професійного становлення людини є

гстерохронність, нерівномірність, циклічність [11].

Серед закономірностей, що стосуються постдипломної професійної освіти викладача музичного мистецтва є виокремлення І. Ісаєвим особливості формування і реалізації професійної педагогічної культури викладача вузу, які зумовлюються індивідуально-творчими, психофізіологічними і віковими характеристиками, утвореним соціально-педагогічним досвідом особистості; суперечності педагогічної реальності відносяться при неповноті або відсутності знань, при переході явища у новий якісний стан, при зіштовхненні прогресивного і регресивного, інновацій і традицій, впровадженні нових методик, технологій, концепцій; педагог стає майстром своєї справи, професіоналом по мірі того, як він опановує і розвиває педагогічну діяльність; цінності педагогічної культури опановуються і створюються особистістю у процесі діяльності, що підтверджує факт нерозривного зв'язку культури і діяльності. У процесі діяльності викладачі опановують ідеї, концепції, набувають знань і умінь, що є значущими для суспільства і окремої педагогічної системи, які виступають як педагогічні цінності.

Визначення закономірностей ПДПО ВММ має врахувати зміст акмеологічних закономірностей, який відбиває стійкі зв'язки між рівнем продуктивності фахівця і результатами, яких він досягає у тій чи іншій галузі, і факторами, що зумовлюють цей рівень. У вивченні специфічних взаємозв'язків ПДПО ВММ має сенс врахування виявлених А. Деркачем і Є. Селезньовою закономірностей розвитку акмеологічної культури, які відбивають стійкі зв'язки і відношення між психічними явищами, що виявляються у процесах самоактуалізації, самовдосконалення і самореалізації.

Специфічними для безперервної професійної освіти викладача вищої школи є закономірності, виділені В. Ледньовим [6, с.44]. Оптимізація системи компонентів наукової освіти є непростим завданням, адже ефективність дії складної поліфункціональної системи завжди багатомірна, наголошує В. Ледньов, позаяк вона має величезну кількість ліній зв'язків з оточенням. Головна ідея, до якої було звернуто наш науковий інтерес, – це закономірності наукової освіти як механізму розвитку наукової творчості, на які раніше не зверталась дослідницька увага. Зокрема: підготовка фахівця наукової кваліфікації кандидата і

доктора наук, здатного до створення наукової продукції відбувається дидактично організовано (аспірантура і докторантура) або у формі «здобувача», що є найменш ефективною, в порядку самоосвіти і підвищення кваліфікації (як от участь у колективній науковій діяльності); зміст дисертаційного дослідження, зумовленого метою розвитку здібностей до наукової творчості, зміст процесу отримання нового конкретного знання про об'єкт дослідження, з іншого — це зміст розвитку дисертанта; розвиток здібностей до наукової творчості по суті є освітою людини, в якій представлено у повній мірі всі базові компоненти освіти (людина засвоює відомі науці знання про об'єкт дослідження і мету систему, поповнюючи їх новою науковою інформацією; розвиваються механізми психіки, загальні і спеціальні здібності; вдосконалюються вміння і навички, пов'язані в першу чергу з науковою роботою і науковою творчістю, і доводяться до професійного рівня; відбувається вагомий внесок у формування спрямованості особистості й в усі інші сфери виховання людини) [6, с.44]. Отримання нової наукової інформації є обов'язковим результатом наукової освіти на найвищому розглядуваному рівні.

В. Олійник, Л. Даниленко серед трансформованих наукових ідей удосконалення педагогічного процесу системи безперервної післядипломної освіти педагогів виокремлюють такі закономірності: безперервність у системі післядипломної освіти — це структура і змістовна єдність курсів підвищення кваліфікації, науково-методичної і дослідницької роботи, самоосвіти протягом усієї професійної діяльності; безперервність післядипломної педагогічної освіти повинна створювати передумови для розвитку професіоналізму педагогів. Розвиток професіоналізму педагогів в системі післядипломної освіти як процес безперервний має забезпечуватись супроводом висококваліфікованих фахівців — викладачів і методистів; педагог має опанувати позицію суб'єкта безперервної освіти і ступінь його професіоналізму; у системі післядипломної освіти педагоги мають набути навичок співробітництва у спільній діяльності; безперервна освіта має створювати передумови для поєднання теорії з практикою, відбиває найважливішу перевагу інститутів післядипломної педагогічної освіти і забезпечує їхню значущість в умовах модернізації [10, с. 60-61].

Таким чином, проаналізовані наукові джерела з проблеми професійного розвитку людини і його педагогічного забезпечення дають підстави зробити висновок про те, що питання закономірностей безперервної і післядипломної освіти педагогів є достатньо розробленим, проте, закономірності постдипломної професійної освіти викладача вищої школи, зокрема музичного мистецтва не були предметом окремого педагогічного дослідження. Попередній огляд аспектно дотичних досліджень вказує на наявність у них тих закономірностей, які мають бути враховані в реалізації проекту постдипломної освіти викладача вищої школи. Тому ми, зважаючи на вже виокремлені в інших дослідженнях закономірності, що тим чи іншим чином демонструють взаємозв'язки професійного розвитку педагога і безперервної педагогічної освіти, доповнимо їх такими, які ілюструють залежність результатів професійного зростання від характеру освітньої діяльності, яку здійснює ВММ у процесі руху між подіями професійного становлення в педагогічній реальності вищого навчального закладу педагогічного спрямування, тобто постдипломної професійної освіти.

У визначенні закономірностей ПДПО ВММ ми виходили з тези про те, що взаємозв'язки людини і професійного середовища стабілізують її професійне буття, адже «професійна культура як «великий демпфер» суспільного життя надає історії взаємин людини і професії нових кількісних і якісних характеристик культурно-історичного процесу» [1, с.70].

Висновки. Ми вказували на те, що науковці намагаються моделювати або узагальнювати закономірності у певний клас, відповідно до детермінант, обраних за смислові орієнтири. ПДПО має філософський статус «переходу», тому ми не можемо говорити про наявність визначених і стабільних істотних зв'язків у вигляді законів навчання тому, що закон характеризує повне і конкретне співвідношення між явищем і фактом, тоді як закономірність є першим ступенем пізнання залежності між явищами і фактами й відбиває множини зв'язків і відношень. Специфіка педагогічних закономірностей зумовлена тим, що дія одних відбувається на тлі інших, які можуть суттєво впливати на результат і змінювати його, тому про комплектування закономірностей у повну систему замкненої сукупності, яка відбиває усі нюанси функціонування предмета дослідження ми говорити не

можемо. Внаслідок дослідження нами виокремлено такі атрибутивні і об'єктивні закономірності ПДПО ВММ: впорядкований вплив на повноцінне процесуальне і системне функціонування безперервної педагогічної освіти, на формування освітнього середовища відповідно до пізнавальних інтересів і освітніх потреб ВММ, завдань професійного зростання й логіки його інтересів; взаємопереходи і взаємодія стратегій особистісного, професійного і фахового зростання; персоніфікація кваліфікаційної біографії і процесуальна автономність об'єктивації індивідуальної траєкторії професійного зростання в конкретному освітньому середовищі; взаємозв'язок з педагогічною реальністю, в якій норми, регулятиви, цілі і умови професійної педагогічної діяльності виступають еволюціонувальними об'єктом пізнання, перетворення, особистісного і професійного розвитку.

У перспективі науковий пошук має бути спрямовано на визначення закономірностей продуктивності постдипломної професійної освіти викладача музичного мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева О.А. Стабильность и нестабильность в контексте социокультурного развития. — Таганрог: ТИУиЭ, 2000. — 232с.
2. Исаев И. Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя как условие модернизации педагогического образования/ И. Ф. Исаев // Педагогическое образование и наука. — 2004. — №5. С.
3. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: Учеб.пособие для студ. высш.пед. учеб. заведений./ Е. А. Климов. — М.: Издательский центр «Академия», 2004. — 304с
4. Корнеева Л. Н. Основные закономерности личности профессионала/ Под ред. Г. С. Никифорова. // Психологическое обеспечение профессиональной деятельности — Спб.: СПбУ, 1991. — С.74-84
5. Крушельницька Я. В. Фізіологія і психологія праці: [Навч. посібник]/ Я. В. Крушельницька. — К.: КНЕУ, 2000. — 232 с
6. Леднев В. С. Научное образование: развитие способностей к научному творчеству. / В. С. Леднев. — [Издание второе, исправленное]. — М.: МГАУ, 2002. — 120с
7. Лернер И. Я. Процесс обучения и его закономерности./ И. Я. Лернер. — М.: «Знание», 1980. — 96с.
8. Маркова А. К. Психология профессионала./ А. К. Маркова. — М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. — С.202-210.
9. Навчальний процес у вищій педагогічній школі: Навчальний посібник/ За заг. ред. академіка О.Г.Мороза. — К.:НПУ ім.М.П.Драгоманова,2001. — 337 с.